

*Олександр Потильчак
(Київ)*

Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.)

Potylchak O. Reorganization of stationary camps for prisoners of war in the Soviet Ukraine (1946–1950).

The author made complex analysis of forms and methods of organizational development of stationary camp net for prisoners of war on the territory of Soviet Ukraine during 1946–1950.

У проблематиці історії військового полону 1940–1950-х рр. чільне місце посідають питання його структурно-організаційної побудови. У цьому контексті цікавим, своєрідним і знаковим періодом стали повоєнні роки існування табірної мережі для військовополонених на території УРСР. Через специфіку історіографічного вивчення цього питання ще й до сьогодні сюжети, пов'язані зі структурною та організаційною розбудовою системи режимних установ для військовополонених зазначеного періоду, перебувають поза увагою дослідників військового полону. Виняток становить лише монографія А. С. Чайковського, де в одному з розділів дослідник побіжно охарактеризував динаміку організації стаціонарних таборів для військовополонених на території УРСР у повоєнний період¹. Тема, винесена у заголовок цієї статті, також стала предметом вивчення у нещодавно опублікованій монографії автора².

На основі документів із фондів Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України та Державного архіву громадських об'єднань України автор статті робить спробу комплексного аналізу особливостей функціонування, форм і методів структурно-організаційної розбудови стаціонарної табірної мережі для військовополонених на території Української РСР у 1946–1950 рр.

¹ *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002. – С. 50–56.

² *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – С. 85–92; *Його ж.* Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. – К., 2004. – С. 52–60.

Із закінченням Другої світової війни вся система роботи з військовополоненими у Радянському Союзі була суттєво скорегована, передусім, з урахуванням нових умов, обставин мирного часу, а також господарських планів керівництва СРСР і зростаючої потреби у використанні праці бранців війни. Україні та її промислово-сировинному і сільськогосподарському потенціалу відводилося у цьому контексті далеко не останнє місце.

Початок першого повоєнного року у діяльності органів Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС УРСР (УПВІ НКВС УРСР) вже традиційно позначився структурно-реорганізаційними змінами, пов'язаними з розширенням географії розміщення військовополонених в окремих районах України та поступовим зростанням їх чисельності в таборах. 16 січня 1946 р. з'явився наказ № 0044 заступника наркома НКВС СРСР по кадрах Б. П. Обручникова, в якому оголошувалися зміни у штатах УПВІ НКВС УРСР, ВВІ (Відділ у справах військовополонених та інтернованих) УНКВС Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей, відділень у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Київської, Житомирської, Запорізької, Одеської та Харківської областей. Кількість працюючих у них співробітників зросла. Зокрема, у штаті УПВІ республіканського НКВС відтепер нараховувалось 78 осіб³.

У складі УНКВС Вінницької, Дрогобицької, Миколаївської, Полтавської, Станіславської та Чернігівської областей формувалися групи у справах військовополонених та інтернованих (ГПВІ УНКВС), штатні розписи Кам'янець-Подільського, Львівського, Сумського та Херсонського УНКВС поповнилися посадами старших оперуповноважених у справах військовополонених та інтернованих⁴. Відтепер структурні підрозділи системи військового полону охоплювали діяльністю 18 областей УРСР (із 23 існуючих на той час). Подібне структурно-територіальне розширення було закономірним і стало наслідком не лише зростання чисельності військовополонених та розширення географії дислокації таборів, але й ускладнення функціонування самого відомства по роботі з військовополоненими та інтернованими.

³ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України), ф. 46, оп. 1, спр. 91, прим. 20, арк. 1–8.

⁴ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 6, арк. 1–1 зв.

Протягом 1946 р. в Україні тривала інтенсивна розбудова мережі стаціонарних таборів і їх відділень. У січні 1946 р. черговим виробничим режимним підрозділом (№ 16) із лімітом у 200 осіб поповнився склад стаціонарного табору для військовополонених № 159 (м. Одеса). Його контингент планували використати на відновленні місцевого санаторію НКВС УРСР⁵.

У лютому 1946 р. УПВІ НКВС УРСР отримало вказівки розформувати окремі табірні підрозділи. Зокрема, 12 лютого 1946 р. «у зв'язку зі звільненням житлового фонду [...] для розміщення робітників ХТЗ» відділення № 2 Харківського табору № 149 ліквідували, а військовополонених передали табірному відділенню № 9, лімітну чисельність котрого одночасно збільшили з 1500 до 2500 осіб⁶. Тоді ж з'явився ще один наказ, котрий стосувався організаційних питань. Через зміну програми автошляхового будівництва Головного управління шосейних доріг (ГУШОСДОР) НКВС СРСР⁷ було вирішено ліквідувати 5 виробничих таборів закріплених за будовами цього відомства. В Україні ліквідації підлягав табір № 418 (м. Херсон). Його трудовий контингент, майно та особовий склад передали до іншого табору ГУШОСДОР — № 417 (м. Дніпропетровськ)⁸.

Насамкінець 12 лютого 1946 р. НКВС СРСР скасував попереднє рішення про ліквідацію табірної відділення № 9 Краматорського табору № 217, бранці якого працювали на підприємствах Часов-Ярського рудоуправління НКЧМ СРСР⁹.

Станом на 1 березня 1946 р. на території УРСР у діючих на той час 26 стаціонарних виробничих таборах утримувалося 242241 військовополонений¹⁰.

Структурно-реорганізаційні зміни у системі стаціонарних виробничих об'єктів НКВС СРСР для військовополонених ще більшою інтенсивністю тривали й надалі. Так, у період із березня по листопад 1946 р. УПВІ НКВС УРСР та його низові ланки на

⁵ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 5, арк. 1.

⁶ Там само, прим. 15, арк. 1.

⁷ Рада Міністрів СРСР 20 квітня 1946 р. ухвалила постанову № 904-378сс «Про будівництво та реконструкцію автошляхів Міністерством внутрішніх справ СРСР у 1946–1950 рр.».

⁸ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 17, арк. 1.

⁹ Там само, прим. 16, арк. 1.

¹⁰ Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 199, арк. 97–101.

основі наказів із центру створили десять нових табірних відділень у складі восьми таборів. Одночасно, одинадцять табірних підрозділів у десяти таборах було ліквідовано, а шість (у п'яти таборах) — змінили дислокацію. Чотирьом табірним управлінням (№ 186, 177, 217 та 275) та п'яти відділенням було змінено лімітну чисельність, а п'ять режимних підрозділів — реорганізовано шляхом об'єднання чи зміни профілю¹¹.

Типовими причинами ліквідації відділень було закінчення робіт на окремих підприємствах, необхідність звільнення приміщень таборів для розміщення інших установ, непідготовленість житлового фонду для утримання військовополонених узимку, переведення контингенту до інших таборів тощо. Зокрема, табірне відділення № 6 табору № 186 (м. Сміла) ліквідували у березні 1946 р. через завершення робіт на цукровому заводі. За подібних обставин у травні 1946 р. розформували табірне відділення № 8⁴ Полтавського табору № 134, бранці якого виявилися більше непотрібними на Шалигінському цукровому заводі¹². 17 травня 1946 р. з'явився наказ про ліквідацію відділення № 21 Київського табору № 62 та переведення його контингенту до режимного виробничого підрозділу № 20 цього ж табору¹³. Через відсутність елементарних умов для розміщення та утримання контингенту військовополонених 16 березня 1946 р. був підписаний наказ союзного Наркомату внутрішніх справ при ліквідацію табірною відділення № 7 (ст. Сіль, трест «Артемсіль» НКХП СРСР) Краматорського табору № 217). Негаразди з житлово-побутовими умовами розміщення полонених стали причиною ліквідації у вересні 1946 р. табірною режимного підрозділу № 13 табору № 149, трудовий контингент якого обслуговував цегельні заводи на ст. Основа Харківської області. Непідготовленість табірних бараків для утримання військовополонених узимку виявилася причиною роз-

¹¹ Підраховано автором за даними: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 32, арк. 1; прим. 33, арк. 1.; прим. 34, арк. 1.; прим. 35, арк. 1; прим. 36, арк. 1; прим. 37, арк. 1; прим. 38, арк. 1; прим. 44, арк. 3; прим. 47, арк. 1; прим. 55, арк. 1; прим. 60, арк. 1; прим. 64, арк. 1; прим. 65, арк. 1; прим. 78, арк. 1; прим. 88, арк. 1; прим. 90, арк. 1; прим. 95, арк. 1; прим. 112, арк. 1; спр. 154, прим. 14, арк. 1; прим. 17, арк. 1; прим. 19, арк. 1; прим. 20, арк. 1; прим. 22, арк. 1; прим. 28, арк. 1.

¹² Там само, спр. 152, прим. 32, арк. 1; прим. 64, арк. 1.

¹³ Там само, прим. 78, арк. 1.

формування у жовтні 1946 р. табірних відділень № 7 (Коростенського табору № 110) та № 17 (табору № 280 міста Сталіно)¹⁴.

Через відсутність контингенту військовополонених НКВС СРСР 18 березня 1946 р. наказав ліквідувати табірне відділення № 8 Дніпропетровського табору № 315, яке свого часу створили для обслуговування буровугільних копалень у м. Олександрія. 18 квітня 1946 р. наказом заступника міністра внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишова у складі Львівського стаціонарного табору для військовополонених № 275 було розформоване табірне відділення № 6 (м. Ковель) лімітною наповнюваністю 1000 осіб. Причиною такого кроку стала передача контингенту військовополонених бази МВС СРСР № 3602 для формування окремих робочих батальйонів¹⁵.

Нові ж табірні відділення, як і раніше, утворювалися (окрім оздоровчих режимних підрозділів) переважно за господарсько-виробничої необхідності. Проте все частіше основним методом їх організації виявлялося не комплектування новоприбулим контингентом, а перерозподіл мешканців існуючих табірних підрозділів, їх передислокація тощо. Ось лише кілька характерних прикладів. Для використання військовополонених на роботах будівельно-монтажного тресту № 3 МВС СРСР 19 липня 1946 р. було вирішено організувати у м. Тернополі табірне відділення № 13 (табір № 275 м. Львів). Із цієї метою зменшили лімітну чисельність відділення № 7 та 11 цього табору, а вивільнений контингент працевлаштували у Тернополі¹⁶. Для підвищення випуску продукції у Берестовецькому кар'єрі ГУШОСДОР 21 червня 1946 р. МВС СРСР наказав організувати у складі табору № 306 (м. Шепетівка) табірне відділення № 7 з лімітною чисельністю 1000 військовополонених. Укомплектувати його передбачалося трудовим контингентом з інших, дислокованих в Україні, таборів військовополонених¹⁷.

Високий рівень захворюваності та смертності військовополонених, котрий спостерігався взимку 1945–1946 рр., змусив керівництво НКВС СРСР удатися до чергових структурно-реорганізаційних кроків у системі таборів. Директивою міністра МВС СРСР С. Н. Крутлова № 16 від 16 січня 1946 р. «Про заходи зі зниження

¹⁴ ДА МВС України, ф. 45. оп. 1, спр. 152, прим. 35, арк. 1; спр. 154, прим. 17, арк. 1; прим. 20, арк. 1; прим. 22, арк. 1.

¹⁵ Там само, спр. 153, прим. 37, арк. 1; прим. 55, арк. 1.

¹⁶ Там само, прим. 112, арк. 1.

¹⁷ Там само, прим. 90, арк. 1.

захворюваності та смертності у таборах військовополонених», передбачалося створення оздоровчих відділень у таборах, які мали прийняти всіх ослаблених та хворих бранців¹⁸. Уже 1 квітня 1946 р. з'явився наказ про організацію низки таких підрозділів. Зокрема, на території України оздоровчі табірні відділення облаштовували у таборах № 110, 126, 149, 159 та 232. Їх загальна лімітна наповнюваність становила 5200 осіб¹⁹.

Окрім ліквідації існуючих та створення нових табірних підрозділів ГУПВІ МВС СРСР часто практикувало передислокацію відділень, злиття кількох табірних підрозділів в один та перепрофілювання режимних об'єктів. Наприклад, у наказі НКВС СРСР № 00213 від 16 березня 1946 р. читаємо:

«У зв'язку з клопотанням трестів "Радянськвугілля", "Краснолучшахтбуд" та "Боково-Антрацит" НКВП західних районів СРСР, а також НКВС УРСР при перекиданні військовополонених, які працюють у цих трестах, з одних об'єктів на інші — наказую: 1. Народному комісару внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенанту Т. А. Строкачу табірне відділення № 11 табору НКВС № 256 [...] з лімітом у 1000 осіб передислокувати зі ст. Карахаш на ст. Щетово й вважати його при шахтах № 28 та 29 тресту "Боково-Антрацит". Табірне відділення № 3 табору НКВС № 280 із лімітом у 1000 осіб, дислоковане на ст. Ханженково при шахті та житловому будівництві тресту "Радянськвугілля", вважати при шахті "Холодна Балка" [...] з тим же лімітом»²⁰.

20 вересня 1946 р. «у зв'язку з доцільністю розміщення військовополонених в одному військовому містечку» союзне МВС доручило Т. А. Строкачу провести злиття табірних підрозділів № 7 та № 13 Львівського табору № 275 в одне відділення. Цікаво, що номер реорганізованому таким чином підрозділу залишили від першого (№ 7), а місцем дислокації відділення обрали базу другого — місто Тернопіль²¹.

Ще один характерний приклад функціонального перепрофілювання табірної підрозділу стався 4 квітня 1946 р. Читаємо в наказі МВС СРСР № 00281:

¹⁸ Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Зб. док. / Упор. В. Левикін [Серія «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки». Вип. 6; Серія «Некрологістика в Україні». Вип. 2 (7)]. — К., 2002. — С. 36–37.

¹⁹ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 44, арк. 1–2.

²⁰ Там само, прим. 34, арк. 1.

²¹ Там само, спр. 154, прим. 14, арк. 1.

«Із метою проведення оздоровчих заходів у таборі МВС для військовополонених № 177, [...] реорганізувати приймально-розподільче табірне відділення № 9 табору МВС № 177 у с. Яцево Чернігівського району на 500 осіб в оздоровче табірне відділення»²².

Ще у квітні 1946 р. МВС СРСР підготувало та направило на місця наказ (№ 0030546), а згодом і директиву (№ 119-46) про «укрупнення таборів і табірних відділень і встановлення лімітної чисельності, виходячи з фактичної наявності військовополонених». На підставі цих рішень УПВІ МВС УРСР, ВВІ УМВС областей і управління таборів провели масштабну роботу, результатом якої стала чергова докорінна реорганізація табірної господарства дислокованих в УРСР стаціонарних режимних об'єктів для військовополонених.

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишов 29 листопада 1946 р. підписав наказ МВС СРСР № 001048 «Про організаційні зміни у складі таборів МВС для військовополонених на території Української РСР і встановлення їм лімітної чисельності». Відповідно до цього нормативного документа, майбутні організаційні зміни стосувалися 22-х стаціонарних таборів із 25-ти функціонуючих на той час у республіці. Зокрема, розформували управління таборів № 186 (м. Сміла Київської обл.) та № 304 (м. Станіслав), а також 36 табірних відділень інших таборів. Натомість було утворено лише 3 нових відділення, а 6 режимних табірних підрозділів передали у підпорядкування іншим управлінням таборів. Окрім усього, табори та їх відділення отримали нові ліміти, які відтепер були наближеними до реальної чисельності військовополонених у режимних установах. Найбільші контингенти та кількість відділень мали табірні управління № 62 (31000 військовополонених, 28 табірних відділень), № 144 (24000 бранців у 17 табірних підрозділах), № 280 (20000 у 20-ти відділеннях)²³. Листопадові організаційні зміни не торкнулися лише трьох стаціонарних таборів для військовополонених у системі ГУШОСДОР МВС СРСР (№ 414, 415, 417).

Завершилися поточні структурно-реорганізаційні зміни лише 28 грудня 1946 р. Тоді у складі стаціонарного табору № 280 (м. Сталіно) було створене відділення № 27 лімітною наповнюваністю 400

²² ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 47, арк. 1.

²³ Там само, спр. 154, прим. 46, арк. 1-26.

військовополонених. Останніх планували використати на авторемонтних роботах²⁴. За неповними даними, на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних виробничих установ для військовополонених в Українській РСР охоплювала 24 табори у складі 224 табірних відділень із загальною лімітною чисельністю понад 240000 осіб.

Протягом 1947 р. мережа стаціонарних таборів для військовополонених, дислокованих в Україні, продовжувала зазнавати суттєвих змін. В умовах фактичного припинення надходження нових партій військовополонених поступове зменшення їх контингентів у таборах (репатріація непрацездатних, смертність, утечі, засудження) тягнуло за собою ліквідацію чи передислокацію останніх. Одночасно продовжувала існувати гостра необхідність в організації нових режимних виробничих об'єктів, передусім для забезпечення виконання важливих урядових народногосподарських програм. Таким чином, чи не вперше з часу закінчення війни склалася ситуація, коли єдиним можливим методом подальшого вдосконалення табірної господарства в УРСР залишалася реорганізація установ та перерозподіл контингентів військовополонених.

У січні–грудні 1947 р. ГУПВІ МВС та його республіканські структури ліквідували в УРСР 2 стаціонарні табори, 45 табірних відділень. 12 табірних підрозділів, а також табір № 177 змінили сою дислокацію, 3 відділення — перепрофілювали. Натомість було утворено 5 нових табірних управлінь та 33 відділення²⁵. Десятки об'єктів утримання військовополонених змінили свою нумерацію та лімітну чисельність²⁶.

7 січня 1947 р. «у зв'язку з відсутністю умов для утримання військовополонених» МВС СРСР наказом № 0010 ліквідувало та-

²⁴ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 154, прим. 59, арк. 1.

²⁵ У доповідній МВС УРСР від 19 січня 1948 р. йдеться про 82 розформованих та 113 створених протягом року відділень у таборах на території України (див.: ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 237, арк. 191). На наш погляд, подібні розбіжності у цифрах викликані тим, що до числа ліквідованих табірних відділень чиновники республіканського МВС зарахували і підрозділи, передані новоутвореним табороам № 470, 471, 472, 473 та 474, а до організованих — табірні відділення, передані останнім зі складу таборів № 144, 242 та 280. Проте, за своїм змістом, це була типова структурна реорганізація існуючої в УРСР системи таборів та їх відділень.

²⁶ Підраховано автором за даними: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168, 170.

бірне відділення № 11 Кадіївського табору № 144. Контингент військовополонених перевели у табори, які були обладнані для проживання взимку²⁷. Подібні ж негаразди з житлово-побутовими умовами стали причиною розформування протягом 1947 р. ще низки табірних підрозділів. Зокрема, у березні було ліквідоване відділення № 20 Сталінського табору для військовополонених № 280, у жовтні — табірне відділення № 4 табору № 134 (с. Улянівка Сумської обл.), а у грудні 1947 р. розформували по одному режимному виробничому табірному підрозділу у таборах № 110, 256 та 275²⁸.

Необхідність використання трудового контингенту на інших об'єктах стала причиною розформування у січні 1947 р. табірної відділення № 11 табору для військовополонених № 256 (м. Красний Луч)²⁹. Наприкінці зими 1947 р. відмовилися від подальшого використання робочих рук військовополонених дирекції Корнинського цукрового заводу (Житомирська обл.) та Ямпільського лісопункту міністерства чорної металургії (Сумська обл.). Наслідком цих рішень господарських органів стала ліквідація у березні виробничих режимних підрозділів (№ 5 табору для військовополонених № 110 та № 3 табору № 134), котрі обслуговували ці підприємства. У квітні 1947 р. через подібні причини були розформовані табірні відділення № 8 (табір № 217) та № 1 (табір № 280)³⁰. Як економічно нерентабельне та збиткове 4 березня 1947 р. було розформоване табірне відділення № 5 Дніпропетровського табору № 315, бранці якого працювали на залізорудних копальнях області³¹.

Тривав процес розвитку продовольчо-фуражної інфраструктури таборів МВС для військовополонених, дислокованих в УРСР. 4 травня 1947 р. наказом МВС СРСР № 00463 було започатковане формування сільськогосподарських табірних відділень у структурі таборів № 217 та 242³².

Рада Міністрів СРСР 14 березня 1947 р. ухвалила постанову № 1022-305 с «Про відправку на батьківщину непрацездатних військовополонених та інтернованих, які працюють на підприєм-

²⁷ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168, прим. 3, арк. 1-2.

²⁸ Там само, прим. 38, арк. 1; спр. 170, прим. 59, арк. 1; прим. 89, арк. 2.

²⁹ Там само, спр. 168, прим. 5, арк. 1.

³⁰ Там само, прим. 31, арк. 4; прим. 53, арк. 1; прим. 64, арк. 1.

³¹ Там само, прим. 32, арк. 1.

³² Там само, прим. 67, арк. 1.

ствах вугільної промисловості західних районів». Із 18000 в'язнів таборів для військовополонених, які підпадали під репатріацію, на долю «українських таборів» припадало понад 1200³³. Згодом репатріювали військовополонених австрійців та угорців. Загалом же на кінець 1947 р. з території України на батьківщину було репатрійовано 114626 військовополонених, із них 52947 німців, 7928 громадян Австрії, 39850 — Угорщини, 5083 — Румунії, 897 — Японії та 7921 бранців інших національностей³⁴.

У результаті чисельність контингенту таборів скоротилася, що спричинило зміни в організаційній структурі. Наприклад, 13 червня 1947 р. «у зв'язку з частковою репатріацією військовополонених угорців і німців» було розформовано відділення № 2 і 5 Сумського табору № 134, змінено лімітну чисельність його табірних підрозділів та порядкову нумерацію³⁵. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов 11 липня 1947 р. підписав наказ № 00725 «Про приведення штатів таборів МВС для військовополонених у відповідність із наявністю у них контингентів». Згідно з документом, зменшення лімітної кількості контингенту чекало 10 таборів (№ 253, 125, 144, 256, 62, 275, 126, 136, 415, 177) у 8 областях Української РСР. Переведення табірних управлінь на нові ліміти та штатну чисельність особового складу вимагалось завершити до 1 серпня 1947 р.³⁶ Протягом липня–листопада 1947 р. через репатріацію частини бранців було також розформовано табірні відділення: № 5 і 6 Чернігівського табору для військовополонених № 177; № 8 табору № 149 (м. Харків); № 6 табору № 217 (м. Краматорськ); № 10 табору № 242 (м. Горлівка); № 4, 7, 9, 11, 12, 13, 14 табору № 159 (м. Одеса) та деякі інші³⁷.

Наслідком репатріації військовополонених у 1947 р. стали структурно-реорганізаційні зміни і у системі Управління у справах військовополонених та інтернованих — Відділу у справах військовополонених та інтернованих — Груп у справах військовополонених та інтернованих МВС УРСР. Спочатку у липні 1947 р. УПІВі республіканського МВС за вказівкою з Москви провів реорганіза-

³³ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168, прим. 61, арк. 1, 6.

³⁴ Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 237, арк. 191.

³⁵ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 168, прим. 96, арк. 1–2.

³⁶ Там само, спр. 170, прим. 9, арк. 1–4.

³⁷ Там само, прим. 12, арк. 1; прим. 14, арк. 1; прим. 24, арк. 1–2; прим. 82, арк. 1–3.

дію у складі окремих відділів власного апарату, а також скоротити шати груп у справах військовополонених та інтернованих УМВС Станіславської і Херсонської областей³⁸.

Через зростання обсягів роботи з репатріації військовополонених МВС СРСР вирішило створити у системі республіканських УПВІ відповідні структури, котрі б опікувалися цим питанням. 5 вересня 1947 р. С. Н. Круглов підписав наказ № 00944 «Про формування відділень із репатріації військовополонених та інтернованих у складі МВС БРСР, УРСР і Молдавської РСР». Відділення по репатріації військовополонених та інтернованих (ВРВПІ) створювалися у структурі УПВІ за рахунок скорочення штатних одиниць. Місцем дислокації ВРВПІ УПВІ МВС УРСР була ст. Коломия Львівської залізниці. Згідно з положенням, затвердженим цим наказом, новостворювані ВРВПІ

«[...] організовуються для контролю й керівництва роботою з перевірки та обслуговування ешелонів із репатрійованими військовополоненими та інтернованими на прикордонних станціях [...]»³⁹.

Наказ союзного міністерства продублювали у Києві вже 5 вересня 1947 р. Причому, штат ВРВПІ УПВІ МВС УРСР (7 осіб) був укомплектований за рахунок скорочення відповідних посад у складі ВВІ УМВС Житомирської та Вінницької областей⁴⁰.

Рада Міністрів СРСР 10 вересня 1947 р. ухвалила чергову постанову, котра мала далекосяжні наслідки для табірної мережі військового полону в УРСР. Ідеться про рішення передати значні контингенти військовополонених для використання на підприємствах паливно-енергетичної галузі. Наслідком ухвалення подібного рішення стала чергова реорганізація табірної господарства — скорочення контингентів військовополонених в одних таборах, їх передислокація, ліквідація існуючих та організація нових табірних управлінь і відділень. Уже 19 вересня 1947 р. МВС СРСР своїм наказом ліквідувало стаціонарний табір для військовополонених № 15 у м. Артемівську. Його контингент передали особливому шляхово-будівельному корпусу МВС, а також таборах № 149, 315, 217 та 125.

30 жовтня 1947 р. розформували й табірне управління № 136 (м. Полтава) та його 5 відділень. Весь контингент військовопо-

³⁸ ДА МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 104, арк. 4–5.

³⁹ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 45, арк. 1–6.

⁴⁰ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 104, арк. 141–142.

лонених було передано для використання у вугільну промисловість Донбасу⁴¹. Із метою працевлаштування бранців військового полону на вугільних копальнях передислокували цілі табірні управління. Зокрема, 4 жовтня 1947 р. з'явився наказ союзного МВС про зміну дислокації стаціонарного табору № 177 — із Чернігова його перевели до м. Чистяково Сталінської області. Для поповнення трудового контингенту табору йому передали частину військовополонених із сусіднього табору № 280, дислокованого в обласному центрі. Відтак на 30 жовтня 1947 р. у складі Чистяківського табору № 177 перебувало 12 табірних відділень із лімітом в 11550 бранців. Табірне управління № 280 (м. Сталіно) відтепер об'єднувало 32 відділення загальною лімітною наповненістю 33500 осіб⁴². Окремим таборам, які позбулися частини власних контингентів військовополонених, зменшили лімітну чисельність. Так вчинили, наприклад, зі стаціонарними таборами № 100 (м. Запоріжжя), № 149 (м. Харків), № 232 (м. Стрий) та № 253 (м. Вінниця), котрим зменшили загальний ліміт із 28600 до 25200 осіб⁴³.

Одночасно тривала організація нових таборів і табірних відділень. Наприклад, виконуючи рішення уряду, МВС СРСР 30 вересня 1947 р. санкціонувало облаштування нових табірних відділень у таборах № 242 та 280. Зокрема, у складі Горлівського табору № 242 утворювалися 14 нових виробничих режимних підрозділи (№ 13–26), а стаціонарний табір для військовополонених № 280 (м. Сталіно) поповнився аж 21-м новоствореним відділенням (№ 21–41)⁴⁴. У жовтні 1947 р. одразу 22 табірних підрозділи поповнили штати таборів № 144, 256 та 125. У складі Кадіївського табору № 114 облаштували 9 нових відділень (№ 19–27) загальною лімітною наповнюваністю 5300 військовополонених. Табір № 256 (м. Красний Луч) зарахував до свого штату 10 відділень (№ 12–21) із лімітом у 10300 осіб. Склад Лисичанського табору № 125 поповнили 3 табірних відділення (№ 7–9) загальною лімітною наповненістю 2500 бранців⁴⁵.

⁴¹ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 50, арк. 1; прим. 65, арк. 1.

⁴² Там само, прим. 56, арк. 1–8.

⁴³ Там само, прим. 60, арк. 1.

⁴⁴ Там само, прим. 53, арк. 1–5.

⁴⁵ Там само, прим. 62, арк. 1–4.

Усе ж апогеєм організаційно-структурного реформування виробничої табірної мережі у 1947 р. стало формування нових управлінь таборів, що були укомплектовані трудовим контингентом за рахунок так званого «розукрупнення» існуючих режимних установ і перерозподілу бранців, що в них утримувалися. Наприклад, 1 листопада 1947 р. наказом № 001125 МВС СРСР ініціювало організацію стаціонарного виробничого табору для військовополонених № 470. Місцем дислокації його управління було визначено с. Свердловськ Ворошиловградської області. Трудовим фондом п'ять його новостворених табірних відділень забезпечили, передавши військовополонених зі складу сусіднього табору № 256 (м. Красний Луч). Усі роботи з організації табору керівництво союзного МВС вимагало завершити до 20 листопада поточного року⁴⁶.

У грудні 1947 р. у структурі режимних об'єктів МВС СРСР для військовополонених на території УРСР одразу з'явилися 4 нових стаціонарних табори: № 471 (м. Макіївка), № 472 (м. Єнакієве), № 473 (м. Червоноармійськ Сталінської обл.) і № 474 (м. Алчевськ). На комплектування сформованих таборів передали 33 табірних відділення зі складу донбаських таборів № 144, 242, 256 та 280. У результаті проведеної структурної реорганізації на початок січня 1948 р. у складі табору № 471 перебувало 15 табірних виробничих підрозділів із загальним лімітом 16200 військовополонених. Решта табірних управлінь об'єднували: № 472 – 9 відділень (11050 осіб), № 473 – 4 (5250 осіб), № 474 – 6 режимних виробничих підрозділів із лімітною наповненістю 6800 осіб. Наслідком подібної перетасовки контингенту військовополонених стало скорочення граничних лімітів таборам-донорам – № 242, 256, 280 із 72000 до 43950 військовополонених⁴⁷.

На завершення ГУПВІ МВС СРСР урегулювало штати таборів для військовополонених, розташованих в УРСР. 29 грудня 1947 р. з'явився наказ № 001313 «Про приведення штатів таборів МВС для військовополонених у відповідність із фактичною наявністю контингенту в них». Протягом грудня 1947 – січня 1948 рр. було зменшено лімітну численність контингенту дев'яти таборам (№ 315, 110, 62, 306, 417, 275, 126, 134, 217) до загального рівня – 58100 військовополонених⁴⁸.

⁴⁶ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 69, арк. 1-3.

⁴⁷ Там само, прим. 87, арк. 1-7.

⁴⁸ Там само, прим. 106, арк. 1-3.

На 1 січня 1948 р. мережа стаціонарних виробничих установ МВС СРСР для військовополонених в УРСР охоплювала 26 таборів у складі 266-ти табірних відділень із загальною лімітною чисельністю понад 258000 осіб та 9 окремих робочих батальйонів. Проте реальна чисельність їх контингенту станом на 1 січня 1948 р. становила 201500 військовополонених⁴⁹.

Окрему категорію установ у системі ГУПВІ МВС СРСР становили режимні табори. Початок їх організації було покладено 9 вересня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 001130 «Про утримання особливих категорій військовополонених у таборах № 99 та № 171»⁵⁰. Тоді ж було затверджено і положення «Про режимні табори НКВС для військовополонених». Останні призначалися для утримання військовополонених

«[...] учасників звірств і злодіянь; [...] активних фашистів і співробітників розвідувальних, контррозвідувальних та каральних органів ворога; [...] утікачів із таборів, спецшпиталів та тих, хто виявляє активні прагнення до організації втеч. [...] Режим та охорона у цих таборах мають забезпечити надійну ізоляцію бранців від оточуючого населення та створення умов, що виключали б будь-які можливості для втечі [...]»⁵¹.

На території УРСР табірні підрозділи особливого режиму почали з'являтися у другій половині 1947 р. Цьому передував наказ С. Н. Круглова № 00664 від 26 червня 1947 р. «Про незадовільну охорону військовополонених у таборах МВС прикордонної смуги та заходи з посилення охорони й режиму утримання військовополонених у зонах і на роботах»⁵². Піддавши гострій критиці «вкрай незадовільну» охоронно-режимну роботу таборів, зокрема й дислокованих в УРСР, № 62, 110, 159, 232 та 280 союзний міністр сформулював першочергові завдання щодо зниження кількості втеч військовополонених. Передбачалося здійснити концентрацію та ізоляцію у спеціальних режимних таборах бранців, котрі розглядалися як військові злочинці, реальні і потенційні політичні противники, «ідеологічні» опонентів тощо. До переліку військовополонених особливої категорії поступово зарахували також бранців, засуджених за різноманітні політичні та кримінальні злочини.

⁴⁹ ДА МВС України, ф. 5, оп. 2, спр. 237, арк. 190.

⁵⁰ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 162, арк. 41 зв.

⁵¹ Там само, арк. 42.

⁵² Там само, спр. 170, прим. 4, арк. 1-4.

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. О. Серов, підписавши 14 серпня 1947 р. відповідний наказ, санкціонував реорганізацію виробничих табірних підрозділів у режимні та створення нових режимних табірних відділень у стаціонарних виробничих таборах № 242 (м. Горлівка), № 280 (м. Сталіно) та № 256 (м. Красний Луч). Усього у складі трьох названих таборів у гранично короткі терміни (до 20 серпня 1947 р.) мало бути створено 4 відділення особливого режиму, загальною лімітною наповненістю 4000 осіб⁵³.

Упродовж 1948 р. мережа особливо-режимних табірних відділень постійно вдосконалювалася. Під час репатріації 1946–1948 рр. на батьківщину відправляли майже виключно тих військовополонених, котрі не були скомпрометовані військовими злочинами чи не представляли оперативної або «політичної» зацікавленості для органів держбезпеки. Із часом у таборах залишалося все більше колишніх військовослужбовців підрозділів СС, співробітників військової розвідки та контррозвідки, польової жандармерії, поліції, охоронних частин, підозрюваних чи звинувачених у вчиненні військових злочинів на окупованій території, організації руху опору в таборах, саботажі і диверсії на виробництві, утечі, навмисному заподіянні фізичних ушкоджень і каліцтв (у надії бути репатрійованими як непрацездатні). Саме цьому контингенту ГУПВІ МВС і знаходило місце в режимних таборах і табірних відділеннях. Тут слід також мати на увазі, що територія України була транзитною зоною репатріації. Відфільтровані на цьому шляху та затримані від репатріації перелічені вище категорії військовополонених доправлялися у місцеві табори, а тому поступово кількість так званого «особливого контингенту» зростала. У ході реорганізації табірних відділень Київського табору № 62 16 січня 1948 р. у його складі з'явилися режимні відділення № 4 і 6. У квітні 1948 р. черговим режимним підрозділом (№ 13 із лімітом 600 осіб) поповнилося табірне управління № 280 (м. Сталіно). У режимне відділення для утримання «особливого контингенту» із числа інтернованих групи «Б» з 19 жовтня 1948 р. перепрофілювали виробничий табірний підрозділ № 16 табору № 242 (м. Комсомольськ). 28 жовтня режимне табірне відділення № 3 розформованого табору № 470 (с. Свердловськ) передали до складу табірної управління № 256 (м. Красний Луч), де йому було присвоєно номер 15.

⁵³ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 162, прим. 34, арк. 1–2.

Виробниче відділення № 2 табору № 149 (м. Харків) 4 листопада 1948 р. реорганізували в режимне з лімітом у 1900. Статус режимних 25 грудня 1948 р. отримали табірне відділення № 6 Запорізького табору № 100 і 1-ше табірне відділення табору № 110 (м. Коростень)⁵⁴.

Розширюючи мережу режимних табірних установ для військовополонених, ГУПВІ МВС СРСР одночасно зміцнювало їх охоронно-режимну інфраструктуру та кадри. Так, 30 жовтня 1948 р. з'явився наказ С. Н. Круглова, згідно з яким у штаті управлінь таборів для військовополонених особливого режиму запроваджувалася посада заступника начальника управління табору по режиму та охороні⁵⁵. В окремих табірних відділеннях розширювалися штати охорони та оперативних працівників.

1948 рік для системи радянського військового полону виявився переломним. Саме з цього часу почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС.

На наш погляд, причин цього декілька. *По-перше*, серед військовополонених (та й інтернованих) була величезна кількість людей старшого віку, хворих, ослаблених, а, отже, непрацездатних бранців. Природно, що режим не бажав далі утримувати цю армію чужинців, не маючи з них жодного зиску. *По-друге*, на Заході зростало занепокоєння громадської думки з приводу тривалої затримки військовополонених у СРСР. До того ж, тривала інтенсивна підготовка до підписання нової міжнародної конвенції з питань військового полону. Керівництво СРСР також було залучене до цього процесу, тож і надалі демонстративно порушувати положення чинної Женевської конвенції 1929 р., підриваючи повоєнний міжнародний авторитет СРСР, Й. В. Сталінові та його оточенню було не вигідно.

Процес репатріації розпочався з урядової постанови № 34-123сс, ухваленої 15 лютого 1948 р., котрою з таборів військовополонених звільнялися модавани — громадяни СРСР⁵⁶. Рада Міністрів СРСР 21 лютого 1948 р. ухвалила постанову «Про репатріацію в

⁵⁴ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 9, арк. 3; прим. 66, арк. 1; спр. 193, прим. 27, арк. 1; прим. 34, арк. 1–2; прим. 41, арк. 2; прим. 52, арк. 1; прим. 88, арк. 1; прим. 89, арк. 1.

⁵⁵ Там само, спр. 193, прим. 46, арк. 1.

⁵⁶ Там само, спр. 190, прим. 39, арк. 1–2.

1948 р. 300000 осіб хворих і малопрацездатних військовополонених німців»⁵⁷.

5 квітня 1948 р. уряд прийняв постанову № 1099-393с «Про репатріацію угорських і румунських військовополонених», відповідно до якої із таборів звільнялося 93802 угорця та 46946 румунів⁵⁸, а 12 квітня — постанову «Про репатріацію військовополонених японців у 1948 році»⁵⁹. Наступною урядовою постановою 22 червня 1948 р. було санкціоновано репатріацію 257 генералів і старших офіцерів — громадян Австрії⁶⁰. Виконуючи рішення уряду та відповідні накази союзного міністерства, УПВІ МВС УРСР і його низові ланки протягом березня–жовтня 1948 р. репатріювали на Батьківщину 107989 військовополонених⁶¹. Абсолютна більшість репатріантів — це були військовополонені похилого віку (старші 50-ти років), непрацездатні та малопрацездатні бранці (3 і 4 груп працездатності).

Наслідком широкомасштабної репатріації стали чергові структурно-організаційні зміни у системі УПВІ–ВВІ–ГВІ МВС–УМВС УРСР. Протягом першого кварталу 1948 р. було ліквідовано табори № 417 (м. Дніпропетровськ), № 306 (м. Шепетівка), № 134 (м. Суми) та № 232 (м. Стрий), розформовано 46 табірних відділень⁶². Наказом МВС СРСР 12 квітня 1948 р. було розформовано апарати у справах військовополонених та інтернованих УМВС Дрогобицької та Сумської областей⁶³.

У квітні–липні 1948 р. УПВІ МВС УРСР за наказом із Москви розформувало табірне управління № 253 (м. Вінниця) та 24 відділення в різних таборах військовополонених⁶⁴. У травні–червні 1948 р. наказами МВС СРСР та МВС УРСР було змінено штати управління, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих. Відтепер у складі УПВІ МВС УРСР працювал

⁵⁷ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 31, арк. 1.

⁵⁸ Там само, прим. 60, арк. 1.

⁵⁹ Там само, прим. 61, арк. 1–2.

⁶⁰ Русский архив: Великая Отечественная война: Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарёва. – М.: Терра, 1996. – С. 479.

⁶¹ ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 3, 66, 90.

⁶² Там само, арк. 2; ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 9, арк. 8; прим. 51, арк. 1 прим. 54, арк. 1–2; спр. 194, прим. 1, арк. 2.

⁶³ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 63, арк. 1.

⁶⁴ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 66.

76 осіб. Відповідні відділи УМВС Ворошиловградської та Сталінської областей нараховували 50 співробітників кожен. У відділеннях при УМВС Дніпропетровської та Київської областей — 9 та 4 працівники. Групи у справах військовополонених та інтернованих у складі УМВС Миколаївської та Житомирської областей мали у складі, відповідно, 2 та 1 співробітника⁶⁵.

Паралельно були здійснені кроки, щоб збалансувати реальну кількість військовополонених у таборах з їх лімітною наповненістю. Це означало суттєве скорочення штатів. 4 червня 1948 р. з'явився і відповідний наказ МВС СРСР. Міністрам внутрішніх справ республік і начальникам УМВС областей наказувалося встановити нову лімітну чисельність і типові штати в існуючих таборах військовополонених. Особовий склад управлінь таборів, котрий вивільнявся, мав бути працевлаштований у системі ГУТАБ МВС СРСР⁶⁶.

Знайшла застосування і частина приміщень розформованих табірних відділень для військовополонених. На їх базі Управління виправно-трудова таборів і колоній МВС УРСР організувало табірні пункти для в'язнів — радянських громадян. Наприклад, 31 травня 1948 р. з'явився наказ міністра внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача про організацію на місці розформованих таборів для військовополонених нових табірних підрозділів, де передбачалося розмістити в'язнів-інвалідів. Усього облаштувалося 6 таких колоній — у Вінниці, Шепетівці, Фастові, Одесі, Запоріжжі, Львові та Стрию (колишні табірні відділення № 1 і 5 табору № 253, № 14 — табору № 62, № 4 — табору № 159, № 5 — табору № 100, № 1 і 5 табору № 275). Загальна лімітна наповненість новостворюваних підрозділів ГУТАБ становила 6650 осіб⁶⁷. Подібне перепрофілювання табірних підрозділів для утримання вітчизняного контингенту в'язнів відбувалася й надалі.

У липні—жовтні 1948 р. у системі УПВІ МВС УРСР було ліквідовано управління таборів № 177 (м. Чистяково), № 217 (м. Краматорськ), № 472 (м. Єнакієве), № 473 (м. Червоноармійськ) та № 474 (м. Ворошиловград), розформовано 48 табірних відділень⁶⁸. У

⁶⁵ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 192, прим. 11, арк. 1-3; ф. 46, оп. 1, спр. 116, прим. 5, арк. 1-12.

⁶⁶ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 192, прим. 17, арк. 1.

⁶⁷ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 116, арк. 455-457.

⁶⁸ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 89-90.

жовтні–грудні 1948 р. розформували управління таборів № 470 (с. Свердловськ) та 126 (м. Миколаїв). Контингент першого передали на комплектування існуючих таборів для військовополонених ГУШОСДОР МВС СРСР. Паралельно було ліквідовано й 29 табірних відділень у різних таборах⁶⁹. Зазнали чергових змін апарату УПВІ–ВВІ–ГВІ республіканського МВС. Наказом С. Н. Круглова від 3 грудня 1948 р. було ліквідовано групи у справах військовополонених та інтернованих при УМВС Вінницької, Кам'янець-Подільської та Миколаївської областей.

УПВІ МВС УРСР, відділи у справах військовополонених та інтернованих УМВС Сталінської та Ворошиловградської областей, відділення при УМВС Дніпропетровської, Одеської та Запорізької областей та відповідні групи на Львівщині, Київщині й Житомирщині отримали нові штати⁷⁰. Відтепер центральний апарат УПВІ МВС СРСР мав 54 співробітника, ВВІ УМВС по Сталінській та Ворошиловградській областях — по 34, відділення в Одесі та Запоріжжі — по 3, Харкові — 5, Дніпропетровську — 7. ГВІ УМВС Київської, Житомирської та Львівської областей мали у складі одного оперативного працівника⁷¹. Таким чином, станом на 1 січня 1949 р. органи по роботі з військовополоненими та інтернованими існували лише у центральному апараті МВС УРСР і восьми обласних управліннях.

Однак незважаючи на масштабну репатріацію, табірна мережа ГУПВІ МВС УРСР у 1948 р. мала забезпечувати широкомасштабну та ефективну трудову експлуатацію військовополонених. Проводячи масову репатріацію, ГУПВІ МВС СРСР намагалося якомога ефективніше розпорядитися наявними трудовими ресурсами. Саме тому продовжували вживатися такі структурно-організаційні заходи, як облаштування нових табірних відділень, передислокація існуючих таборів, реорганізація окремих табірних підрозділів, зміна лімітної чисельності контингенту, штатної чисельності особо-

⁶⁹ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 193, прим. 37, арк. 1–2; прим. 38, арк. 1–2; прим. 41, арк. 1–2; прим. 48, арк. 1; прим. 54, арк. 1–2; прим. 57, арк. 1–2; прим. 58, арк. 1–2; прим. 60, арк. 1–2; прим. 65, арк. 1–2; прим. 71, арк. 1; прим. 74, арк. 1–2; прим. 78, арк. 1–2; прим. 91, арк. 1–3.

⁷⁰ Там само, прим. 77, арк. 1–2.

⁷¹ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 116, прим. 107, арк. 1–8.

вого складу тощо. Так, у січні–жовтні 1948 р. було організовано 11 нових табірних відділень, а у грудні 1948 р. — 30⁷².

У цей час нові табірні відділення створювалися лише за гострої виробничої необхідності, адже трудовий фонд військовополонених невпинно скорочувався. Одночасно здійснювалася передислокація цілих табірних управлінь, окремих табірних відділень і невеликих контингентів військовополонених, як усередині табірної мережі УРСР, так і поза нею. Зокрема, у січні–березні 1948 р. із Харківського табору № 149 триста бранців етапували у табір № 280 (м. Сталіно), а контингент Дніпропетровського табору № 315 поповнили 950 військовополонених із таборів № 149, 232, 275. У той самий табір № 315 доправили 1193 бранця із таборів і робочих батальйонів військовополонених, дислокованих у Білорусії, Ленінградській та Владимирській областях РРФСР. У таборі № 62 (м. Київ) було сконцентровано 945 військовополонених — угорців, румунів та австрійців, які перебували на обліку в оперативних відділах⁷³.

Що стосується передислокації табірних управлінь, то вона зачепила лише систему ГУШОСДОР МВС СРСР. І це не випадково, адже саме програма шляхового будівництва на території УРСР була загальносоюзним пріоритетом. Тому з огляду на неминучу й скору репатріацію основної маси військовополонених дорожнє будівництво мало бути завершене якомога швидше⁷⁴.

У січні 1948 р. із с. Голіцине (Московська обл., РРФСР) до м. Харкова передислокували табір для військовополонених № 401, що перебував у підпорядкуванні ГУШОСДОР МВС СРСР. У березні 1948 р. у його складі нараховувалося 10 табірних відділень загальною лімітною чисельністю контингенту 11300 осіб⁷⁵.

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Крутлов 17–18 грудня 1948 р. підписав накази про передислокацію табірних управлінь № 414 і 424. Перше змінило київську «прописку» на Запоріжжя,

⁷² ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 2, 66, 90; ф. 45, оп. 1, спр. 193, прим. 84, арк. 2; прим. 85, арк. 2.

⁷³ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 2.

⁷⁴ Відповідно до постанови РМ СРСР № 3551-1442с від 22 вересня 1948 р., будівництво асфальтобетонного шляху Москва – Харків – Сімферополь було цілковито покладене на МВС СРСР. Терміном закінчення визначено червень 1950 р. (див.: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 193, прим. 18, арк. 1).

⁷⁵ Там само, спр. 190, прим. 40, арк. 1–2.

а табір № 424 було передислоковано з П'ятигорська (Ставропольський край, РРФСР) до м. Мелітополя (Запорізька обл., УРСР). Сконцентрований у таборах двадцятитисячний трудовий фонд військовополонених мав забезпечити добудову автошляху Москва—Харків—Сімферополь. Одночасно реорганізували існуючі табірні відділення цих таборів, утворивши 30 нових підрозділів⁷⁶.

1948 р. у системі таборів військовополонених з'явилася ще одна цікава структурна новація — так звані «табірні відрядження». Виникли вони як підрозділи табірних відділень, що створювалися для забезпечення робочою силою окремих підприємств і будівництв. Так, 13 травня 1948 р. у структурі табірної відділення № 10 Ворошиловградського табору № 144 створили відрядження лімітом у 500 військовополонених, які працювали на будівництві Кадіївського сажового заводу та приміщень місцевої виправно-трудової колонії. Згодом цей підрозділ підпорядкували табірним відділенням № 13, потім № 1, а 27 листопада 1948 р. його було розформовано.

Два табірних відрядження з контингентом 250 осіб кожне з 23 червня 1948 р. з'явилися у складі управління табору № 62. Військовополонені тут працювали на об'єктах міністерств внутрішніх справ та державної безпеки УРСР⁷⁷.

Поступово створення фактично позаштатних табірних відряджень стало поширеним явищем структурно-реорганізаційних заходів табірних адміністрацій. Тому МВС СРСР вирішив їх нормативно врегулювати. Заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. О. Серов 30 липня 1948 р. підписав наказ № 00916 «Про запровадження у складі табірних відділень таборів МВС для військовополонених штатних підрозділів — відряджень і встановлення для них типового штату».

«Із метою скорочення витрат на утримання апаратів табірних відділень таборів для військовополонених, — читаємо в документі, наказую: 1. Встановити у складі виробничих табірних відділень таборів МВС для військовополонених штатні підрозділи — відрядження, формування та розформування котрих проводити лише за наказом МВС СРСР. 2. Запровадити [...] оголошений [...] окремим до-

⁷⁶ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 84, арк. 1–5; прим. 85, арк. 1–5.

⁷⁷ Там само, спр. 192, прим. 7, арк. 1–2; прим. 30, арк. 1–2; спр. 193, прим. 12, арк. 2; прим. 71, арк. 1.

датком типовий штат для відряджень виробничих табірних відділень таборів МВС для військовополонених [...]».

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР вимагав від тодішнього начальника ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенанта Т. П. Филипова провести ревізію усіх табірних відділень із контингентом 300 військовополонених і менше, та до 5 вересня 1948 р. підготувати проект про перепрофілювання як мінімум 80 % останніх у відрядження табірних відділень. Одночасно необхідно було переглянути вже існуючі позаштатні відрядження й ті з них, котрі доцільно було б зберегти (не більше 60 %), оформити до 5 вересня 1948 р. уже як штатні відрядження табірних відділень.

Затверджений типовий штат для відряджень табірних відділень був мінімально можливим — усього 8 осіб. Серед них начальник відрядження (майор—капітан), 2 чергових офіцери (ст. лейтенант—лейтенант), 4 вахтери (сержант—молодший сержант), комірник (молодший сержант). При цьому остання посада запроваджувалася лише у відрядженнях, віддалених від табірних відділень⁷⁸.

Керуючись вищезгаданим наказом, органи УПВІ МВС УРСР протягом вересня—грудня 1948 р. реорганізували у табірні відрядження кілька малокомплектних табірних відділень. Наприклад, 29 вересня 1948 р. у відрядження при табірному відділенні № 11 табору № 62 було переформовано табірне відділення № 12, контингент якого працював на об'єктах будівництва МВС УРСР у м. Києві⁷⁹.

Водночас активно облаштовували й нові табірні підрозділи цього типу. Так, 14 грудня 1948 р. у складі чотирьох табірних відділень табору № 401, щойно передислокованого на територію УРСР, було організовано 5 відряджень (лімітом 200–250 військовополонених кожне). 18 грудня 1948 р. чотири табірних відрядження (лімітом від 150 до 250 осіб) поповнили штати трьох виробничих відділень (№ 9, 18 і 19) табору № 424 (м. Мелітополь)⁸⁰. Організація відряджень у структурі окремих табірних відділень тривала й надалі.

На початку 1949 р. на території Української РСР діяло 16 стаціонарних таборів (три з них, а саме № 401, 414 та 424, підпорядковувалися безпосередньо МВС СРСР) у складі 197 табірних

⁷⁸ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 192, прим. 62, арк. 1–2.

⁷⁹ Там само, спр. 193, прим. 25, арк. 2.

⁸⁰ Там само, прим. 81, арк. 1–5; прим. 85, арк. 1–5.

відділень із загальним лімітом 149630 осіб. За даними офіційної статистичної звітності УПВІ МВС УРСР, станом на 10 жовтня 1948 р. реальна кількість військовополонених у таборах становила 147170, що майже збіглося з лімітною наповненістю.

Паралельно тривала репатріація основної частини контингентів таборів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих іноземців із СРСР та УРСР.

Окрім репатріації, основними завданнями УПВІ МВС УРСР на 1949 р. визначалися покращення ефективності трудового використання військовополонених й інтернованих, оздоровлення контингенту та зміцнення його фізичного стану, посилення режиму й охорони мешканців табірних бараків у зв'язку з репатріацією, формування режимних таборів⁸¹.

Виконуючи урядові постанови від 6 та 19 лютого, 15 червня 1949 р. про репатріацію військовополонених та інтернованих австрійських громадян, німців, японців⁸² ГУПВІ МВС СРСР спланував і провів протягом 1949 р. репатріацію військовополонених та інтернованих із таборів на території УРСР. Її масштаби виявилися найбільшими за всі попередні роки. Із квітня по жовтень 1949 р. було репатрійовано 36256 військовополонених. Зокрема, у квітні-червні 1949 р. із таборів України вивезли 11326 осіб, у липні-вересні 1949 р. — 24930 військовополонених⁸³. Протягом листопада-грудня з таборів ГУШОСДОР МВС СРСР, дислокованих на території УРСР (№ 401, 414, 424), планувалося репатріювати 21561 військовополоненого. Вивільнені приміщення таборів до 1 січня 1950 р. мали заповнити 11500 вітчизняних в'язнів⁸⁴.

Результатом репатріації військовополонених та інтернованих стало відчутне скорочення табірної мережі на території УРСР. МВС СРСР 20 січня 1949 р. санкціонувало ліквідацію табору № 125 (м. Лисичанськ), а 17 лютого 1949 р. був підписаний наказ про розформування табірної мережі № 275 (м. Львів). Водночас табірне відділення № 3 цього табору стало транзитним — тут розміщували відібраних для репатріації австрійських, угорських і ру-

⁸¹ ДА МВС України, ф. 5, оп. 2, спр. 313, арк. 1–5, 16–18.

⁸² Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 29, арк. 1–9; Русский архив: Великая Отечественная война: Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – С. 500–501, 510–513.

⁸³ ДА МВС України, ф. 5, оп. 2, спр. 313, арк. 12–15, 33, 43.

⁸⁴ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 215, прим. 72, арк. 1–9.

мунських військовополонених, а підпорядковувалося воно УМВС Львівської області.

У липні 1949 р. припинив існування табір № 315 у Дніпропетровську. На початку вересня ліквідували табірне управління № 149 (м. Харків), місяцем пізніше — табори № 242 (м. Комсомольськ) та № 471 (м. Макіївка). 11 листопада 1949 р. було розформовано табір № 256, управління якого дислокувалося у м. Красний Луч⁸⁵.

Ліквідацію табірних управлінь супроводжувало розформування більшої частини їх підрозділів та масштабна передислокація контингенту. Упродовж 1949 р. перестали існувати 114 табірних відділень, 21 табірний підрозділ було передано до складу інших таборів, а 4 — змінили дислокацію в межах табірних управлінь⁸⁶. Через скорочення контингенту 4 відділення реорганізували у табірні відрядження (№ 2 — табору № 414, № 3 та 9 — табору № 424, № 13 — табору № 471)⁸⁷. Однак попри триваючу масову репатріацію військовополонених, плани їх трудового використання залишилися у силі, вимагаючи відповідного забезпечення.

Протягом 1949 р. ГУПВІ МВС СРСР та його республіканські структури продовжували здійснювати структурні реорганізаційні заходи у системі таборів для військовополонених на території УРСР. Створювалися нові табірні відділення та відрядження, змінювали профіль окремі табірні підрозділи й управління таборів.

Переміщенням трудового контингенту бранців із вугільних копалень Донбасу на будівництво тресту «Сталіншахтбуд» 26 березня 1949 р. у складі табору № 242 (м. Комсомольськ) було створене табірне відділення № 18 (лімітом 1500 осіб) із дислокацією на шахті «Ново-Кондратєвка». У складі табору № 62 (м. Київ) у квітні, червні та серпні 1949 р. влаштували 3 табірні відрядження. Перше з них лімітною чисельністю 80 осіб організували у м. Кременці для відбудови санаторію МВС СРСР. Інші два, із лімітом 250 та 100 осіб відповідно, були створені в передмісті та приміській зоні столиці радянської України, біля селищ Святошин і Конча-

⁸⁵ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 9, арк. 1–3; прим. 25, арк. 1–3; спр. 215, прим. 16, арк. 1–2; прим. 25, арк. 1–2; прим. 46, арк. 1–2; прим. 67, арк. 1–2; прим. 89, арк. 1–2.

⁸⁶ Підраховано за даними: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 7–102 ж; спр. 215, прим. 1–119.

⁸⁷ Там само, спр. 215, прим. 17, арк. 1–2; спр. 213, прим. 78, арк. 1; прим. 85, арк. 1.

Заспа. Бранці цих табірних відряджень використовувалися на будівництві житла для робітників заводу «Більшовик» та дачного містечка Ради Міністрів УРСР⁸⁸.

Суттєве зростання частки затриманого контингенту, котрий за рішенням директивних органів СРСР активно піддавався тиску, репресіям і каральним акціям із боку оперативно-слідчих структур УПВІ МВС УРСР, прокуратури та суду викликало необхідність посилення охорони й режиму утримання цієї категорії військовополонених. Відтак, низка табірних відділень управління були перепрофільовані на особливо-режимні об'єкти та паралельно створено кілька нових.

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов 8 червня 1949 р. підписав накази про переформування у режимні стаціонарних виробничих таборів № 159, 144 і 280 та про організацію нового режимного табору № 460. Зокрема, табір № 159 (м. Одеса) мав прийняти до своїх режимних відділень 3700 румунських бранці, які перебували на обліку оперативних відділів системи ГУПВІ. У двох режимних табірних відділеннях Ворошиловградського табору № 144 передбачалося утримувати 4200 бранців. Табір № 280 (м. Сталіно) відтепер об'єднував 5 режимних підрозділів із загальною чисельністю 4100 військовополонених. Тоді ж на базі режимного табірної відділення № 2 табору № 315 (м. Дніпропетровськ) організували табір особливого режиму для військовополонених № 460 із лімітом 3500 осіб. У грудні 1949 – січні 1950 рр., виконуючи спеціальне розпорядження МВС СРСР, сюди доправили всіх засуджених військовополонених, які утримувалися у внутрішніх та пересильних в'язницях на території УРСР.

У травні–червні 1949 р. новоствореними режимними підрозділами поповнилися табори № 471 (м. Макіївка) та № 410 (м. Харків). У червні–липні 1949 р. набули статусу режимних табори у Коростені (№ 110 — у складі 5-ти табірних відділень із лімітом 3100 осіб) та Києві (№ 62 — у складі 6-ти режимних табірних відділень із лімітом 6500 осіб)⁸⁹.

⁸⁸ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 45, арк. 1; прим. 70, арк. 1; прим. 101, арк. 1; спр. 215, прим. 38, арк. 1–2.

⁸⁹ Там само, спр. 213, прим. 96, арк. 1–2; прим. 98, арк. 1–2; прим. 87, арк. 1–2; прим. 92, арк. 1–2; спр. 215, прим. 1, арк. 1; прим. 27, арк. 1; ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 246.

Скорочення табірної мережі та пов'язані з цим структурно-реорганізаційні зміни зачепили й сферу управління системою військового полону. У підпорядкування МВС УРСР та УМВС Харківської й Запорізької областей 2 лютого 1949 р. передали стаціонарні виробничі табори ГУШОСДОР МВС СРСР № 401, 414 і 424. У відповідному наказі міністра внутрішніх справ СРСР зазначалося, що таке територіальне підпорядкування мало на меті підвищити ефективність поточного керівництва таборами військовополонених⁹⁰.

Чергові зміни чекали й на республіканські та обласні структури по роботі з військовополоненими й інтернованими. У лютому 1949 р. частково скоротили штати відділів у справах військовополонених та інтернованих УМВС Сталінської і Ворошиловградської областей. Тоді ж у зв'язку із закінченням репатріації основної маси військовополонених румунів та угорців під розформування підпало відділення з репатріації УПВІ МВС УРСР, базоване на ст. Коломия Львівської залізниці. У квітні 1949 р. нові скорочення зачепили відділи військовополонених та інтернованих УМВС Ворошиловградської, Сталінської та Запорізької областей⁹¹.

У серпні–вересні 1949 р. відбулася вже докорінна реорганізація штатів відділів і відділень у справах військовополонених та інтернованих УМВС областей. Зокрема, наказом МВС СРСР № 00779 від 13 серпня 1949 р., який був дубльований у вересні МВС УРСР, установлювалися нові штати ВВІ УМВС Сталінської (20 осіб), Ворошиловградської (15 осіб) областей. У складі відповідних відділень управлінь Запорізької, Харківської та Дніпропетровської областей відтепер працювало, відповідно, 6, 5 та 3 співробітники.

Відділення УМВС Одеської області, а також групи у справах військовополонених та інтернованих УМВС Житомирської, Київської та Львівської областей розформували. Відтепер структурні підрозділи системи військового полону охоплювали своєю діяльністю, крім центрального апарату МВС УРСР, лише 5 областей України — Сталінську, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Харківську та Запорізьку⁹².

⁹⁰ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 16, арк. 1.

⁹¹ Там само, спр. 213, прим. 17, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 135, прим. 20, арк. 1–2; ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 21, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 135, прим. 29, арк. 1; ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 40, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 135, прим. 35, арк. 1.

⁹² Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 215, прим. 34, арк. 1–5; ф. 46, оп. 1, спр. 136, арк. 91–98.

Подібні структурно-реорганізаційні зміни свідчили, що радянський режим зовсім не збирався повною мірою виконувати проголошені обіцянки про остаточну репатріацію військовополонених у 1949 р. Станом на 1 січня 1950 р. на території Української РСР ще продовжували функціонувати 10 стаціонарних таборів для військовополонених (6 із них — режимні) у складі 67-ми табірних відділень із лімітом понад 56000 осіб. Серед контингенту значну частку становили військовополонені, колишні військовослужбовці СС, СА та СД, частин карального і спеціального призначення, жандарми й поліцейські, розвідники та контррозвідники, бранці, звинувачені у вчиненні військових, політичних і кримінальних злочинів у таборах, саботажі, диверсіях і навмисному завданні собі тілесних ушкоджень на виробництві.

Серед цих військовополонених та інтернованих були державні чиновники високого рангу, священики, журналісти, керівники фірм, засобів масової інформації, активні члени різних політичних партій і громадських організацій країн, що воювали проти СРСР. Виправдати подальше перебування більшості цих бранців у полоні можна було лише шляхом засудження останніх. Адже військовополонені, визнані судом військовими, політичними чи кримінальними злочинцями, автоматично переходили в категорію в'язнів ГУТАБ.

Підбиваючи підсумки організаційно-структурної діяльності органів радянського військового полону на території УРСР у 1946–1950 рр., слід відзначити, що окреслений період виявився піковим у розвитку всієї системи роботи з військовополоненими. Після Другої світової війни вона була суттєво відкоригована з урахуванням нових умов, обставин мирного часу, господарських планів керівництва СРСР, а також зростаючої потреби у використанні праці полонеників.

У контексті організаційно-структурної роботи органів ГУПВІ–УПВІ–ВВІ в УРСР у досліджуваний період треба відзначити два етапи, кожен з яких вирізнявся суттєвими особливостями. Перший тривав із січня 1946 р. по грудень 1947 р. і позначився структурно-реорганізаційними змінами, пов'язаними з розширенням географії розміщення військовополонених в окремих районах УРСР та поступовим зростанням їх чисельності в таборах. Саме у цей час в Україні тривала інтенсивна розбудова таборів і їх відділень, а структурно-реорганізаційні зміни мережі відбувалися з най-

більшою інтенсивністю. Нові стаціонарні виробничі установи для військовополонених у 1946–1947 рр. утворювалися (окрім оздоровчих режимних підрозділів) здебільшого за господарсько-виробничої необхідності.

Головними принципами у структурній розбудові системи таборів, що їх НКВС (МВС) застосувало в УРСР, були ресурсно-виробничий і територіально-галузевий. Перший означав, що трудові ресурси військовополонених концентрувалися переважно у виробничій сфері, а другий передбачав розміщення їх контингентів у таборах лише на підприємствах стратегічно важливих галузей і в тих регіонах, де відчувалася гостра нестача робочих рук. У цьому контексті основними методами табірної адміністрації в «українському» регіональному сегменті радянської системи військового полону все частіше виявлялися не комплектування установ новоприбулими бранцями, а перерозподіл контингентів існуючих табірних підрозділів, зменшення їх чисельності, передислокація останніх, злиття кількох табірних відділень та їх функціональне перепрофілювання.

Водночас типовими причинами ліквідації табірних відділень були завершення робіт на окремих підприємствах, необхідність звільнення табірних приміщень для розміщення інших установ, невідповідність житлового фонду для утримання військовополонених узимку, переведення контингенту до інших таборів.

Із другої половини 1947 р. ще одним фактором, що суттєво впливав на організаційно-структурну діяльність УПВІ МВС УРСР, стала репатріація військовополонених. Як наслідок, мережа стаціонарних таборів для військовополонених почала невпинно скорочуватися. Продовжувала існувати гостра необхідність в організації нових режимних виробничих об'єктів, передусім для забезпечення виконання важливих урядових народногосподарських програм. У цих умовах єдиною можливою методом подальшого розвитку табірної господарства в УРСР залишалися реорганізація установ і перерозподіл контингентів військовополонених.

Другий етап повоєнного структурно-організаційного адміністрування табірної мережі для військовополонених на території УРСР датуємо 1948–1950 рр. У зазначений час діяли два основних чинники, що визначали сутність подальшого функціонування таборів. З одного боку — це початок масової репатріації бранців, з іншого — необхідність подальшого забезпечення виконання стратегічно важливих економічних програм та завершення проектів. З огля-

ду на перший чинник (репатріацію) почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС. У результаті, чисельність контингенту поступово скоротилася до мінімуму та поступово розпочалася ліквідація табірної мережі.

Однак табори ГУПВІ МВС СРСР, як і раніше, мали забезпечувати широкомасштабну та ефективну трудову експлуатацію військовополонених. Органи УПВІ–ВВІ МВС–УМВС УРСР в умовах репатріації намагалися більш ефективно розпорядитися наявними трудовими ресурсами. Відтак, саме в 1948–1950 рр. значно розширюється мережа табірних установ особливого режиму, де утримувалися військовополонені, затримані від репатріації з різних мотивів. Розбудовуючи їх, органи ГУПВІ МВС СРСР продовжували застосовуватися такі структурно-організаційні заходи, як організація нових таборів і відділень, передислокація існуючих, реорганізація окремих підрозділів, зміна лімітної чисельності контингенту та штатної чисельності особового складу тощо.

Протягом 1948–1950 рр. табірна мережа на території УРСР значною мірою виконувала функціональне навантаження транзитної зони у ході репатріації військовополонених та інтернованих. Відфільтровані на цьому шляху та затримані від репатріації бранці війни, як правило, доправлялися у місцеві табори, а тому поступово відсоток так званого «особливого контингенту» у загальній чисельності військовополонених на території Української РСР зростав.